

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема:
„Биоземеделieto в България 1990-2014: Нови социални практики в контекста на
национални и европейски политики“

на

Здравка Георгиева Димитрова
Редовен докторант към катедра Социология на Софийски университет „Св. Климент
Охридски“, за придобиване на научна и образователна степен „доктор“ по професионално
направление 3.1. Социология, антропология, науки за културата 05.11.01 (Социология).

Научен ръководител: проф. д-р Петя Любомирова Кабакчиева

От доц. д-р Петя Иванова Славова, Софийски университет „Св. Кл. Охридски“,
Философски факултет, катедра Социология,
член на научно жури, утвърдено със заповед на Ректора на СУ „Св. Кл. Охридски“ № РД-
38-150/19.02.2018 г.

• **Общи характеристики на представения за защита труд**

Основната цел на дисертацията е да изследва институционалната промяна и структурирането на нов сектор в българската икономика върху примера на биологичното земеделие през периода 1990-2014 (стр. 1). Докторската дисертация на Здравка Георгиева се състои от Въведение и три глави. Във въведението са експлицирани предмета, обекта, хипотезите и методите на изследването. В първа глава е направен анализ на литературата в три тематично-проблемни полета – 1) институции и институционализъм, 2) мрежи за политики; и 3) „европеизация“. Втора глава от дисертацията е посветена на анализ на мрежата за политики, която въвежда и налага концепцията за био земеделие в българския обществен и политически дискурс и практики. Третата и последна глава от дисертацията е посветена на мотивите на т.нар. биологични оператори да се захванат с биологично земеделие, като произвеждат и/ или преработват, и/или търгуват с биологични суровини и стоки. Описвам структурата на дисертацията не само чисто формално, т.е. за целите на протокола, а за да отбележа преди всичко, че така проведеното изследване напълно съответства като структура и замисъл на заглавието на дисертацията и на поставената цел, т.е. днес присъстваме на защитата на един напълно кохерентен и дисертабилен труд от гл.т. на замисъл и структура. Като потвърждение на това твърдение идва и списъкът с цитирана литература, който обхваща 164 научни литературни източника, разположени в посочените по-нагоре три тематично-проблемни полета, стоящия в основата на теоретичния модел на изследването. Ще добавя още един щрих, за да подчертая сериозността на изследването, а именно огромният корпус от данни, които са били обработени. Става дума за около 50 полу-структурирани, но по близки като жанр на провеждане и продължителност до дълбочинни интервюта, голямо количество европейски и български нормативни документи, както и голямо количество други документални

източници на информация, които бих причислила към категорията на „сивата литература“, сред които годишните аграрни доклади на Министерство на земеделието и храните и друга подобна по жанр литература. Подобно по количество и разнообразие данни се среща рядко в докторска дисертационна разработка. В случая те не са били регистрирани самостоятелно от Здравка Георгиева, а благодарение на реализацията на проекта „Bulgaria Organic“. Независимо от това, цялото това количество данни е било анализирано самостоятелно от докторанта за целите на дисертацията, което е достойнство само по себе си. Ще приключа с тази първа част от рецензията, посветена по-скоро на формалните белези на изследването с твърдението, че нямам съмнения за самостоятелния социологически и изследователския потенциал на Здравка Георгиева, съдейки по данните за участието ѝ в изследователски проекти и за реализираните научни публикации.

- **Приноси**

Дисертацията си поставя много амбициозна цел – да покаже как се ражда нова социална реалност, при това съчетавайки макро- (политики), мезо- (организации) и микро- (индивидуални мотивации) ниво на анализ за един доста дълъг период от време. Тази амбиция е доведена докрай, т.е. действително е спазена уговорката за разномащабен, многопластов анализ и ако някой, който иска да разбере как се създава нова социална реалност и в частност тази на биологичното земеделие, той наистина ще го разбере, ако прочете дисертацията. Това за мен представлява самостоятелен принос на дисертацията, тъй като тя не се фокусира само в анализ на едно ниво, а търси връзки между мащабите, между стратегическото и ситуационното, между индивидуалното и колективното, между общото и локалните му рецепции.

Основният принос - и затова според мен „сърцето“ на дисертацията, все пак се състои в анализа на мотивационните стратегии на биологичните оператори в България. Показано е детайлно как концепцията за биологично производство, преработка или търговия проникват в социалната тъкан на обществото и на икономиката ни, но не просто като „формален етикет“, а в някакъв смисъл като съдба на онези, както Здравка Георгиева казва, които се захващат с биологично земеделие. Казвам като „съдба“, защото за всички тях това „захващане“ с биологично земеделие е свързано с мобилизации на семейни, приятелски, бизнес и ценностни, житейски стратегии, с по-дългосрочно или по-краткосрочно планиране на ангажимента. Захващането с биологично земеделие става част от биографията на тези хора и независимо дали те са „прагматици“, „идеалисти“, или „смесени“, както ги типологизира Здравка Георгиева. Това „захващане“ ги променя, при това нееднозначно, но чрез собствените си стратегии те променят и средата – като примерно поставят под съмнение полезността на европейските фондове в областта на земеделието, или пък като ги използват за да стабилизират дейността си, като впоследствие се разграничат от употребата им. Тази социална динамика, предизвикана от една външно привнесена концепция – тази за биологичното земеделие, за мен е изключително важен елемент от всяка социологическа дисертация, защото позволява да се направи анализ не просто на предмета, който сме си избрали, а в някакъв смисъл теста „състоянието на обществото“ към даден момент.

- **Въпроси и коментари**

Като всеки амбициозен и сериозно подготвен дисертационен труд и този поражда редица въпроси и коментари. В третата част от рецензията ще изложа въпросите и коментарите си към така проведеното изследване.

- 1) Във Въведението на дисертацията се поставя въпросът „Защо биологично земеделие?“ (стр. 8) като целта на този въпрос, който въвежда в конкретна под-част на Въведението е да изясни и защити важността на проблема не само като екологична кауза с важно социално-икономическо значение, т.е. като публично благо, както казва дисертантът, а и като социологически значим и релевантен въпрос. Действително в тази част се показват трите аспекта на важност на този земеделски под-сектор – екологичен, икономически и социален, но отговорът на въпроса за социологическата релевантност на изследване на този сектор според мен остава заскобена, дори бих казала незащитена. Като пример ще посоча цитат от работата в който се казва: „Проблемът за развитието на биологичното земеделие в България представлява интерес от изследователска гл.т. поради възможността да „оживи“ българското село.“ (стр.11) По-нататък се казва още „Биологичното земеделие се явява инструмент, чрез който селските райони могат да бъдат съживени ...“ (стр.13) Зад тези твърдения стои имплицитната хипотеза за пряка връзка между биологичното земеделие и развитие на селските райони. Тази хипотеза обаче никъде в работата не е засегната и експлицирана. В този смисъл тази част от Въведението, от една страна, се плъзга по хипотетичните ползи от биологичното земеделие и неговата ценностна аргументация, използвана в публичния дискурс от заинтересовани страни, но по същество не се проблематизира социологически. Въпросът ми е дали, как и доколко данните позволяват да бъде анализирана връзката между развитието на биологичното земеделие като икономически земеделски под-сектор в България и т.нар. „оживяване“ на българското село. Какви индикатори, присъщи на процеса на институционализация на биологичното земеделие можем да изолираме, чрез които да съдим за влиянието им за развитие на селските икономики и изследвани ли са те от докторанта?
- 2) Както посочих в първата част, една част от теоретичните ориентири в дисертацията черпи ресурси и вдъхновение от социологическия институционализъм, изложен в първа глава като специфичен институционален подход, различен от икономическия и историческия институционализъм. В края на третата част (стр. 173-185) обаче е изложен друг институционален подход, неясно как позициониращ се спрямо изложените в първа глава институционални подходи, който е прилаган от група автори специално за изследване на процеса на институционализация на биологичното земеделие в Централна и Източна Европа и в някои от старите страни членки. За читателят остава неясно: 1) дали и как този подход на Йоханес Микелсен допълва някакви недостатъци на вече използваните институционални

подходи, какви са те и оттам ли произтича причината за мобилизирането му в анализа; 2) как се позиционира този институционален подход спрямо социологическия, икономическия и историческия институционализъм. С други думи, как привличането на нов познавателен инструмент допринася за по-доброто опознаване на процеса на институционализация на биологичното земеделие и как той надгражда, допълва или пояснява съществуващите институционални подходи?

- 3) Част от процеса на институционализация на биологичното земеделие включва създаването на специфични публични политики, регулиращи и стимулиращи развитието на тези земеделски практики. Създаването на публичните политики е анализирано чрез рефериране към теориите и понятията, анализиращи ролята на пара-публични структури като групи по интереси, политически мрежи и др. в създаването на политиките. На стр. 43, след като са разгледани последователно конкуриращи се понятия, които имат за цел да анализират пара-публичните структури, актьори и взаимоотношенията между тях, чрез които те участват в създаването на публични политики, се заявява, че за анализ на политическата мрежа в областта на биологично земеделие ще се използва понятието за „policy network”, в интерпретацията на Род (Rhodes 1990) и на Род и Марш (1995). Тази част от дисертацията поражда у мен няколко въпроса и неясноти. В литературата, която се занимава със сравнителни изследвания на мрежите за политики се разграничават няколко подхода: подходът на рационалния избор, подходът на междуличностните мрежи, подходът на формалните мрежи и структуралисткия, наричан още диалектически подход. Тези подходи се различават помежду си заради различния начин, по който проблематизират връзката между структура на мрежата, ролята на актьора в мрежата, значение на личните/индивидуални връзки и действията на актьорите. Прегледът на понятията на пара-публичните структури в дисертацията обаче е фокусиран основно върху разграничението между съществуващите понятия (стр. 36-37), но не влиза по същество в дискусия какво точно представлява публичната мрежа, която докторантът избира да използва, в кой точно подход се ситуира и как този подход предполага да мислим ролята и позицията на актьорите и връзката между структурата на мрежата, действията на актьорите и конкретния контекст. Всички тези въпроси са важни, защото от тях се съди за конституирането на мрежата като политически актьор, за степента на влияние на самата мрежа, но и за типа политическо устройство и неговата пропускливост и податливост на влияние, към каквото мрежата се стреми. Накратко, в дисертацията имаме избор на понятие, но липсва неговата проблематизация по същество и интерпретацията му като полезен познавателен инструмент. Дефиницията за мрежа за политики, която докторантът заявява, че ще използва е твърде обща и практически може да бъде приложена към всеки тип мрежа за политики, независимо от подхода, от който понятието е част. *„Социални системи, в които взаимозависими актьори – носители на разнородни публични и частни интереси, изграждат сравнително трайни модели на комуникация и взаимодействие, целящи да разрешат политически въпрос.“* (стр. 43) Тази обща постановка създава проблем пред операционализацията на понятието. Така

например в анализа на мрежата (стр. 76-104) сякаш за актьор се възприема организацията, която участва в мрежата. Всъщност какво точно наричаме актьор също не се проблематизира. Например във втория етап от развитието и действието на мрежата, когато се дискутира ролята на държавата се говори и за „чиновници“, очевидно представители на държавата, но които имат различен интерес от манифестирания от държавата (стр. 87). Кой са тогава актьорите в мрежата? Чиновниците обособяват ли се като отделен от държавата актьор и ако да, какви последици има това за политическите резултати или неуспехи, които бележи мрежата?

- 4) Третият теоретичен инструмент, използван в дисертацията се ситуира по посока на теориите за европеизация. В дисертацията се дискутират преди всичко политологическите институционални подходи към европеизацията, анализиращи процеса в термините на „регулации“, „транспониране“, „институции“ и пр. В дисертацията обаче се показва, че всъщност биологичното земеделие се появява като концепция и дори като първи нормотворчески прояви също под влияние, бих казала, на европеизацията, но доста преди формално тя да се прояви с институционално-нормативния си подход и с политическия процес, който предполага. Това което наричам европеизация от първия период на възникване на биологично земеделие е онзи пренос на идеи, който се върши преди всичко от Агроекологичния център към Аграрния университет в Пловдив през 90-те, под формата на идеи, превод на статии и нормативни документи, обмен на студенти, разкриване на демонстрационни ферми, ТЕМПУС проекти и прочие. Можем ли в такъв случай да разширим концепцията за европеизация от една страна отвъд границите на Европейския съюз, от друга страна отвъд формалния политически процес на европеизация, по който тръгва България от 2000-та година, след получаването на поканата за започване на преговорния процес? С други думи, кои от разграничените периоди от развитието на биологичното земеделие се анализират с понятието европеизация и в частност, можем ли да интерпретираме дейността на Агроекологичния център като част от процеса на европеизация?
- 5) Както подчертах в първата част на тази рецензия, един от основните приноси в дисертацията е анализът на мотивациите за занимание с биологично земеделие. Прочитът на анализа оставя усещането за едно неразрешено напрежение, произтичащо според мен от избрания подход за анализ. Така наречените оператори са типологизирани в три големи групи, „Прагматици“, „Идеалисти“ и „Смесени“, но става ясно, че вътрешно тези групи не са хомогенни и на докторантът непрекъснато се налага да прави допълнителни уточнения в хода на анализа за това, че има например прагматици биопроизводители и те се определят като такива заради мотива им да получават субсидии (стр. 122), но прагматици са и тези био производители, които просто търсят максимизация на печалбата и пазарна диверсификация на продукцията си в страната и извън нея (стр. 116-121). Така възниква въпросът какво е общото по между им и кое ни дава основание да ги причисляваме в една група? Този въпрос насочва към операционализацията на основното понятие, използвано за анализ в тази глава - мотивацията. Практически

докторантът се отказва от по-конкретна социологическа дефиниция на това понятие (на стр. 59) и се позовава на различни емпирични изследвания, които симптоматично разграничават био-операторите (или по периоди на започване на дейността, или заради някакви агроклиматични особености, или по някакви икономически мотиви и т.н.), без обаче да търсят зад разграниченията корените на мотивацията. Така не се проблематизира дали мотивацията се дължи на някакви смислово ориентирани действия (по Вебер), на привилегироването в конкретна ситуация (захващането с биоземеделие) на определени ценности, ориентирани от общо споделяни конвенции (по Болтански и Тевно), на прилики в различни социални структури, в които пребивават биопроизводителите, които в определена ситуация се оказват във взаимодействие (по Андрю Абът), или е резултат от взаимодействието между човечи (оператори) и не-човечи (биологични култури, препарати, земя, сертификати и пр.) (по Латур и Калон). Изобщо, социологическата литература, която борави с проблема за действието, каквото според мен представлява т.нар. „захващане с биоземеделие“ предлага различни гледни точки за интерпретация на мотивацията, така че да я постави като проблем, а не просто да я регистрира като симптом. Това е просто коментар, който си позволявам да отправя към работата.

- б) И накрая, на стр. 64-65 съвсем коректно Здравка Георгиева коментира ограниченията на методологията и на данните, които използва в изследването си. За мен обаче остана неясно следното твърдение: „Изключването на конвенционалните земеделци от извадката, всъщност, ограничава релевантността на анализа, доколкото бариерите пред предприемането на биологична земеделска дейност и основните действащи вярвания на конвенционалните земеделци не могат да бъдат изведени.“ Как и защо е необходимо да изследваме мнението на конвенционални земеделци, ако се интересуваме да разберем как се появява и институционализира секторът на био-земеделието? Този въпрос не би звучал критично, ако в последната част от третата глава докторантът все пак прави анализ на отношението на конвенционалните земеделци към био земеделието и показва, че всъщност между двете земеделски общности няма реален конфликт, а има ситуация на „чиста конкуренция“ (стр. 185), т.е. на конкурентно съ-съществуване. Като допълнение, нито един от биологичните оператори не се е отказал от биологично земеделие заради конфликт с конвенционални биоземеделци. Различни локални и временни конфликти съществуват, но те се разрешават без да се превърнат в структуроопределящ за сектора конфликт, който да не позволява или да застрашава развитието на биологично земеделие. В този смисъл бих попитала, как мнението на конвенционалните производители би допринесло за по-доброто разбиране на процеса на институционализация на биологичното земеделие в България? Отсъствието на изследвани конвенционални производители нарочно търсен ефект ли е в дисертацията? Правени ли са опити за провеждане на такова изследване по време на подготовка на дисертацията?

- **Етични разграничения**

Дисертацията на Здравка Георгиева е реализирана в рамките на проект Bulgaria Organic, в създаването и реализацията на който съм пряк съ-инициатор и съ-участник. Нещо повече, включването на Здравка в проекта стана по моя покана, мотивирана с прекрасните ми впечатления от съвместната ни работа в други проекти и по време на часовете за упражнения по дисциплината Икономическа социология. Здравка имаше пълната свобода да работи с данните и материалите, събрани по проекта, но и да събира свои, за целите на дисертацията си. Имаше и свобода как точно проблемно и теоретично да ориентира дисертацията си. Припомням връзката на дисертацията с проекта, за да изясня собствената си позиция, в днешния конкретен случай - като рецензент. В прочита на дисертацията съм си наложила, макар и много трудно, пълно отстраняване от периода на съвместна работа и съм се концентрирала само и единствено върху структурата, съдържанието и качествата на дисертационния текст, така както е представен.

- **Заключение**

Отправените въпроси и критични коментари не трябва да оставят съмнение, че представеният за защита труд е дисертабилен и отговаря на всички „канони“ за провеждането на едно задълбочено социологическо изследване. Напротив, бих казала, че въпросите подчертават качествата на представения труд и са достойни за един изграден, автономен изследовател. Смятам, че на Здравка Георгиева Димитрова трябва да бъде присъдена научната степен „доктор“, по професионално направление 3.1. Социология, Антропология, науки за културата, шифър Социология (5.11.01).

25.03.2018 г.

доц. д-р Петя Славова